

De geuren van de kathedraal

De overweldigende 16de eeuw
in Antwerpen

Wendy Wauters

Lannoo

Voor alle Florissen van de wereld

*Ach, m'n ziel is louter klanken
In dit uur van louter kleuren;
Klanken, die omhoge ranken
In een dolle tuin van geuren.*

Paul van Ostaïjen, uit *Music-Hall* (1916)

Inhoud

Proloog: Een gekleurde geschiedenis	9
Tijdslijn: Personen en gebeurtenissen in Antwerpen	13
Feestkalender Antwerpen	16
Verantwoording	17
De parel aan de Schelde	19
1 • Levensgevaarlijke lucht	38
2 • Stank van de dood	51
3 • Tot scha en schande	67
4 • Schone processies, smerige pelgrims	75
5 • Zaligmakende zielenroerselen	88
6 • Een zoet geurende paradijs tuin	96
7 • Krijg de pest (opnieuw)	109
8 • Uit het zicht	125
9 • Verandering en verankering	141
10 • De hoogste regionen	152
11 • Gij zult luisteren	162
12 • Zien is geloven	175
13 • Ongeziene vertoning	191
14 • Sprakeloos	202
15 • In bedekte termen	211
16 • Meer dan de som der delen	221
17 • Paradijs op aarde	236
Alles kapot!	247
Epiloog: Nadat het stof is gaan liggen	257
Dankwoord	260
Beknopte bronverwijzingen	263
Bibliografie	295
Beeldverantwoording	312
Register	317

Proloog

Een gekleurde geschiedenis

Een verblufte Albrecht Dürer prees in 1521 de uitzonderlijke kwaliteit van de muzikanten in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. De Duitse kunstenaar schreef in zijn reisdagboek dat het gebouw zo ontzettend groot is 'dat er veel missen tegelijk gezongen kunnen worden, zonder dat de een de ander hindert'. Enkele decennia later, in 1548–1549, lamenterde een lokale geestelijke over het onaangename klanklandschap van de kathedraal, een gevolg van het 'rondwandelen tijdens de preek en de goddelijke diensten, wat hier zo erg is dat sommige vreemdelingen die het zien, erom wenen'. De Antwerpse jezuïet Papebrochius noteerde dan weer in zijn omvangrijke geschiedschrijving dat 'door de gewoonte om dagelijks de graven te openen om er lijken in te leggen, het hier bijna altijd gevaarlijk is voor hen die zich niet goed voelen; zozeer zelfs dat vele minder sterke lieden een afkeer hebben van naar de kerk gaan, vooral zwangere vrouwen'.

Deze en vele andere terloopse opmerkingen van bekende en onbekende individuen die tijdens de bloeiperiode van Antwerpen in de kathedraal rondliepen, worden in dit boek voor het voetlicht gebracht. De bespiegelingen zijn vaak tegenstrijdig en onherroepelijk gekleurd door persoonlijke gebeurtenissen, maar juist die mengelmoes van geluiden maakt het mogelijk om de beleving van de ruimte tastbaar te maken. Ons huidig idee van een kerk als plaats van religieuze verstilling staat immers haaks op de levendige laatmiddeleeuwse realiteit. Kerken waren toen een bruisend knooppunt voor mensen van allerlei pluimage die omwille van uiteenlopende redenen het gebouw bezochten.

Deze verloren gegane realiteit wordt wervelend in beeld gebracht door de in Antwerpen residerende kunstenaar Pieter Bruegel de Oude. In *De strijd tussen vasten en vastenavond*, geschilderd in 1559, wemelt het van scènes uit het dagelijks leven. Deze hebben niet alleen een kolderieke inslag, maar ook een hoge graad van realisme. Zo toont het detail op de kaft van dit boek een sliert in het zwart geklede vrouwen die uit het kerkportaal komen geslenterd. Een van hen werpt een handvol muntstukken naar een vervaagde schim op de grond: twee slapende kinderen in vuile lompen die in de loop van de geschiedenis overschilderd werden. Vlak daarboven zit een man voor zich uit te staren, wachtend tot een van de passerende gelovigen vraagt om de kleine reliekhouders op zijn tafel te mogen kussen. Tegen de zuilen in de schemer van het kerkportaal rusten in witte stof gehulde heiligenbeelden. Hun spookachtige verschijning maakt kenbaar dat de vastenperiode nog gaande is. Verderop geeft een priester vanuit zijn biechtstoel, binnen gehoorsafstand van iedereen die voorbij wandelt, een askruisje aan zijn boetvaardige parochianen. Aan de andere zijde van het kerkgebouw stroomt een stoet gelovigen met stoelen op het hoofd naar buiten. Wanneer je in de kathedraal geen bank of stoel huurde of kocht, kon je immers maar beter je eigen zitgerief meebrengen.

De geuren van de kathedraal geeft een stem aan alle Antwerpse kerkgangers, van pompeuze edelman tot krenterige koekenbakker, van gezagsgetrouwe geestelijke tot argwanende havenwerker. Maar vooral aan de naamloze gezichten, zij die zelden gehoor vinden.

Wat mij het meest heeft geraakt tijdens mijn onderzoek zijn de enorme gelijkenissen tussen mijzelf – en mensen vandaag de dag in het algemeen – en deze historisch ver verwijderde stedelingen. Hun muizenissen en verlangens berusten op gelijkaardige angsten als die om onszelf en onze geliefden. In het aanschijn van ziekte en dood gaat iedereen op zoek naar houvast, los van de periode waarin we geboren zijn, maar wel gekneed door de cultuur waarin we opgroeien. Over vijfhonderd jaar zal er ook op onze gewoonten met de nodige verbazing teruggeblikt worden.

Bij het schrijven van dit boek was het dus op geen enkel moment de bedoeling om de draak te steken met de geloofsovertuigingen en de

ideeënwereld van de laatmiddeleeuwse kerkgangers. Tenslotte, om het met de woorden van Marcel Proust te zeggen, blijf ik in al mijn pogingen om het leven in en rond de kathedraal voor de geest te halen een eeuwige amateur:

Stel dat het katholicisme eeuwen geleden al uitgedoofd was, dat de tradities en de eredienst verloren waren gegaan. Alleen de kathedra-
len staan er nog, getuigen van een vergeten geloof, nog steeds bewon-
derd maar niet meer begrepen, zwijgend en in onbruik geraakt. Stel
vervolgens dat geleerden er op een dag in slagen om aan de hand van
documenten de oude vieringen te reconstrueren waarvoor die kerken
indertijd werden gebouwd, die er zin aan gaven en ze tot leven brach-
ten en waarzonder ze nu slechts doods en stil zijn. En stel dan dat kun-
stenaars, die ervan dromen die grote zwijgende schepen tijdelijk weer
tot leven te wekken, ze een uur lang herscheppen tot het theater van
het mysterie dat zich daar vroeger te midden van gezangen en geuren
afspeelde.

Helaas kunnen zij hoogstens leergierige amateurs zijn. Hoe ze ook hun
best doen, in hen leeft niet de ziel van vroegere tijden.

Tijdslijn

Personen en gebeurtenissen in Antwerpen

-
- A vertical timeline with a central dotted line. Events are listed on either side, with some years on the left and descriptions on the right. Some years are bolded, and some descriptions are bolded. A small dot is centered above the timeline.
- circa 1352 — ● **start van de bouwwerken aan de 'nieuwe' gotische kerk**
 - 1400 — ● 1430 — ● **oudste vermelding van een ambachtsaltaar**
 - 1433-1477 — ● geboorte- en sterfjaar Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, Brabant, Limburg en Luxemburg
 - 1436-1439 — ● zware pestepidemie in Antwerpen
 - 1437-1438 — ● Pero Tafur reist door de Nederlanden
 - 1456-1459 — ● zware pestepidemie in Antwerpen
 - 1450-1500 — ● **bloeiperiode ambachtsaltaren**
 - 1457-1482 — ● geboorte- en sterfjaar Maria van Bourgondië, dochter en opvolger van Karel de Stoute
 - 1459-1519 — ● geboorte- en sterfjaar Maximiliaan, echtgenoot van Maria van Bourgondië. Eist na haar dood de troon op
 - 1464 — ● Antwerpen heeft circa 31.000 inwoners
 - 1466, 1467 of 1469-1536 — ● geboorte- en sterfjaar Desiderius Erasmus, schrijver en theoloog
 - 1469 — ● **wijding nieuwe parochiegedeelte**
 - 1469-1475 — ● **bouw doksaal**
 - 1473/1474 — ● **Onze-Lieve-Vrouw op 't Stokske begint mirakelen te doen**
 - 1475 — ● **broederschap van het Heilig Sacrament verhuist naar de Venerabelkapel**
 - 1477 — ● kerken van Sint-Jacob, Sint-Walburgis en Sint-Joris krijgen volwaardige parochierechten
 - 1477-1515 — ● **stichting van 33 kapelanieën, goed voor 129 missen per week**
 - 1475-1500 — ● **afwerking transept**
 - 1481-1485 — ● zware pestepidemie in Antwerpen
 - 1482 — ● **voltooiing Mariakapel**

- 1482-1487 — ● **bouw van kapittelsacristie, kapelanensacristie en librije**
- 1482-1558 — geboorte- en sterfjaar Cornelis Grapheus. Hij is stadssecretaris van 1520 tot 1521 en van 1540 tot 1558
- 1483-1546 — geboorte- en sterfjaar Maarten Luther, grondlegger van het lutheranisme
- 1487 — Maximiliaan wordt gevangengenomen in Brugge
- 1490 — zware pestepidemie in Antwerpen
- 1493-1575 — geboorte- en sterfjaar Anna Bijns, Antwerpse lerares en dichteres
- 1493 — ● **bestelling van de sacramentstoren**
- 1494-1495 — Hieronimus Münzer reist door de Nederlanden
- 1500 —
- 1500-1558 — geboorte- en sterfjaar keizer Karel of Karel v, de kleinzoon van Maximiliaan
- 1504 — zware pestepidemie in Antwerpen
- 1505-1555 — geboorte- en sterfjaar van kapelaan Christiaan Munters. Zijn dagboek loopt van 1529 tot 1545
- 1509 — Erasmus schrijft *Lof der zotheid*
- 1509-1564 — geboorte- en sterfjaar Johannes Calvijn, grondlegger van het calvinisme
- 1511 — ● **Quinten Metsijs schildert *Bewening van Christus*, het altaarstuk van de schrijnwerkers**
- 1512-1516 — hevige pestepidemie in Antwerpen
- 1516-1569 — geboorte- en sterfjaar Marcus van Vaernewijck. Zijn dagboek loopt van 1566 tot 1568
- 1517-1518 — Antonio de Beatis reist door de Nederlanden
- 1518 — ● **afwerking Noordertoren**
- 1518-1555 — regeerperiode keizer Karel (Karel v)
- 1520-1521 — Albrecht Dürer verblijft in Antwerpen
- 13 juli 1521 — eerste boekverbranding in Antwerpen
- 15 juli 1521 — ● **eerstesteenlegging hoogkoor**
- oktober 1522 — overheid sluit het Antwerpse augustijnenklooster
- 1 juli 1523 — eerste terechtstelling voor ketterij in de Nederlanden
- 1524-1525 — ● **Barend Van Orley schildert *Het Laatste Oordeel*, het altaarstuk van de aalmoezeniers**

- 31 juli 1525 — eerste terechtstelling voor ketterij in Antwerpen
- 1526 — Antwerpen heeft 55.000 inwoners, een spectaculaire bevolkingsgroei komt op gang
- 1527-1598 — geboorte- en sterfjaar Filips II, oudste zoon en opvolger van Karel v
- 1529 — zware pestepidemie in Antwerpen
- 1529 — eerste terechtstelling van een anabaptist in Antwerpen
- 1529 — Sint-Andrieskerk krijgt volwaardige parochierechten
- 1532-1573 — periode waarin Lancelot van Ursel zestien keer burgemeester is
- 5-6 oktober 1533 — **hevige brand verwoest talloze zijaltaren**
- 1534 — zware pestepidemie in Antwerpen
- 30 december 1539 — **de meerseniers (kleinhandelaars) bestellen een nieuw altaarstuk**
- 1542 — Lodovico Guicciardini komt in Antwerpen wonen
- 1542 — belegering van Antwerpen door de Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossum
- 1542/1543 — Antwerpen heeft circa 84.000 inwoners
- circa 1546 — Pieter Bruegel de Oude komt in Antwerpen wonen
- 1546/1547-1599 — geboorte- en sterfjaar Godevaert van Haecht. Zijn kroniek loopt van 1565 tot 1574
- 1546 — zware pestepidemie in Antwerpen (in de daaropvolgende decennia is de pest nooit helemaal weg)
- 1550 — Bloedplakkaat: afkondiging van de inquisitie door Karel v
- 1556 — **Antwerpen is de gaststad voor het kapittel van het Gulden Vlies**
- 1559 — **verheffing tot kathedraal**
- 1559 — Bruegel schildert *De strijd tussen vasten en vastenavond*
- 1562 — Paul Grebner bezoekt Antwerpen
- 20-21 augustus 1566 — **Beeldenstorm**
- 1567 — publicatie *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini
- 1568 — Antwerpen heeft meer dan 100.000 inwoners
- 1571 — zwaarste pestepidemie van de zestiende eeuw

Feestkalender Antwerpen

tussen zondag 27/11 en zondag 3/12	•	start advent. De adventsperiode begint vier zondagen voor Kerstmis
06/12	•	Sint-Nicolaas
24/12	•	einde adventsperiode
25/12	•	Kerstmis
28/12	•	Onnozele Kinderendag
06/01	•	Dertienavond (Driekoningen)
02/02	•	Maria Lichtmis
	•	Verzwoeren Maandag
	•	Vette Dinsdag
tussen 04/02 en 10/03	•	Aswoensdag , begin vastentijd (46 dagen vóór Pasen: 40 vastendagen en 6 zondagen)
	•	Palmzondag : zondag voor Pasen, begin van de Goede Week
	•	Witte Donderdag , ook start jaarmarkt in Bergen op Zoom
	•	Goede Vrijdag
	•	Stille Zaterdag
tussen 22/03 en 25/04	•	Pasen
zaterdag en zondag van of na 23/04	•	Sint-Jorisomwegang (vanaf 1485)
tussen 30/04 en 03/06	•	O.L.H. Hemelvaart (39 dagen na eerste paasdag)
tweede zondag voor Pinksteren	•	start sinksenmarkt
tussen 10/05 en 13/06	•	Pinksteren (zevende zondag na Pasen)
eerste zondag na Pinksteren	•	Drievuldigheidszondag , start besnijdenisomwegang
donderdag na Drievuldigheidszondag	•	sacramentsdag, sacramentsprocessie
15/08	•	Maria-Tenhemelopneming
eerste zondag na Maria-Tenhemelopneming	•	Onze-Lieve-Vrouwe-omwegang
tweede zondag na Maria-Tenhemelopneming	•	start bamismarkt
donderdag voor Allerheiligen	•	start jaarmarkt in Bergen op Zoom
01/11	•	Allerheiligen
02/11	•	Allerzielen
11/11	•	Sint-Maarten

Verantwoording

De anderstalige citaten en fragmenten in het Middelnederlands zijn voor het leesgemak vertaald naar het hedendaags Nederlands. De vertalingen en parafrazen zijn gemaakt door de auteur, tenzij anders aangegeven. De oorspronkelijke bronteksten zijn te vinden in mijn ongepubliceerde proefschrift *De beroering van de religieuze ruimte* en in de komende wetenschappelijke publicatie *Music and Lived Religion in the Collegiate Church of Our Lady in Antwerp, 1352–1566* (werktitel), een samenwerking met Eugeen Schreurs.

De parel aan de Schelde

Wissel van de macht

In tegenstelling tot wat er soms laat op de avond wordt beweerd door van trots overlopende Antwerpse tooghangers, lag de bakermat van de Europese koopmansgeest niet in de Scheldestad. Verschillende steden wisten tijdens de middeleeuwen het kloppend hart te worden van de mondiale handel. Maar om de zoveel tijd zorgden politiek gekissebis, oorlogen en natuurfenomenen onverbiddeijk voor een wissel van de macht. Voordat Antwerpen tot volle wasdom zou komen, bevond het commerciële zwaar-
tepunt zich negentig kilometer verderop, in Brugge. De ondernemingsge-
zinde inwoners waren sinds het einde van de dertiende eeuw een steeds
belangrijker speler op de wereldmarkt geworden. Via een brede vaargeul,
het Zwin, vormde de stad een poort naar overal. Volgeladen karvelen en
koggen baanden zich vanuit alle windstreken een weg naar hier. Tien-
tonners werden in voorhavens als Sluis, Sint Anna ter Muiden, Hoeke,
Monnikerede en Damme overgeladen op kleine binnenschepen, die on-
ophoudelijk af en aan voeren naar het Brugse stadscentrum. → (Illustratie 1)

Pero Tafur, een Andalusische edelman en wereldreiziger, keek er zijn
ogen uit. Volgens hem deden op drukke momenten meer dan zevenhond-
derd schepen per dag Sluis aan, de bekendste voorhaven. Hij meende dat
de internationale koopvaardij in Brugge tijdens de jaren 1430 zelfs Vene-
tië naar de kroon stak. Maar niet alleen de ligging aan het water was een
troef, ook het achterland bleek een godsgeschenk. Noord-Italiaanse en
Zuid-Duitse zeevaarders waren vrij om onderweg eender welke kuststad
uit te kiezen als laad- en losplaats, maar kozen toch voor Brugge. Wat deze
stad voor iedereen zo speciaal maakte, was dat de vraag naar en het aan-
bod van luxegoederen er samenkwamen. Zo hulde de Europese hofadel
zich maar al te graag in Brusselse lakenstoffen. Gent, Ieper en Brugge zelf

waren dan weer wereldvermaarde productiecentra van laken dat geweven werd uit Engelse wol. En zowel de import van wol uit Engeland als het grootste deel van de export van de afgewerkte kleding verliep, inderdaad, via Brugge.

In de omgekeerde richting was er ook vanuit het binnenland een onstilbare honger naar buitenlandse weelde. Talloze passanten struikelden over de superlatieven wanneer ze de praalzucht van de lokale elite in woorden probeerden te vatten. Pero merkte op dat ‘iedereen die geld heeft en het wil uitgeven, alleen al in deze stad alles vindt wat de hele wereld voortbrengt’. Hij zag er sinaasappelen en citroenen uit Castilië die nog maar net van de bomen geplukt leken te zijn, fruit en wijn uit Griekenland, specerijen uit Alexandrië en de Levant, en bont uit de Zwarte Zee. Hij besluit vol ontzag dat er geen enkel deel van de wereld was waarvan de producten hier niet op hun best te vinden waren.

Door een samenloop van omstandigheden verschoof die commerciële overmacht langzaam maar zeker weg van Brugge, naar Antwerpen.

De Bruggelingen betaalden al sinds jaar en dag handenvol geld om de verzanding van hun levensader, het Zwin, tegen te gaan. Tijdens zijn verblijf in Sluis zag Pero hoe grote zeeschepen bij laagtij wel zes uur lang vastlagen op een van de vele zandbanken. Ongeveer een halve eeuw eerder, rond 1374–1375, hadden enkele verwoestende stormvloed en ondertussen voor gezorgd dat de Westerschelde bevaarbaar was geworden voor dieper gelegen schepen. Daardoor konden die nu ook Antwerpen rechtstreeks bereiken. Maar het was toch vooral de opeenvolging van politieke strubbelingen tijdens de laatste decennia van de vijftiende eeuw die in het voordeel van Antwerpen speelde.

Onder het bewind van de tirannieke hertog Karel de Stoute was de bevolking van de Nederlanden compleet oorlogsmoe. Zijn voortdurende strijd met de Franse koning Lodewijk XI had niet alleen een wederzijds handelsembargo in de hand gewerkt – tot grote ontsteltenis van Brugge – de Franse koning trachtte ook nog eens de Nederlanden uit te hongeren. Deze situatie bleef zeven jaar lang aanslepen, tot aan de plotse dood van de hertog. Op 5 januari 1477 sneuvelde Karel tijdens een veldslag in